

واج‌شناسی گویش خوانساری

زهره به‌جو (پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی)

چکیده: خوانساری یکی از گویش‌های اصیل ایرانی است که به لحاظ تصریف افعال و برخی واژه‌ها با فارسی تفاوت دارد. در بررسی حاضر، پس از گردآوری داده‌های زبانی، ابتدا آواهای خوانساری استخراج و طبقه‌بندی شده‌اند. آنگاه با تحلیل آواها، واج‌ها و واج‌گونه‌های گویش مزبور تعیین شده‌اند. در پایان، الگوهای ساخت هجایی و فرایندهای تغییر آوایی در گویش خوانساری شناسایی و معرفی شده‌اند.

کلیدواژه‌ها: گویش خوانساری، واج، ساخت هجایی، همگونی، حذف، افزایش، قلب

۱ مقدمه

خوانسار، یکی از شهرستان‌های تابع استان اصفهان است که بین شهرستان‌های گلپایگان، نجف‌آباد و فریدن واقع است. این شهر از نقاط کوهستانی و سردسیر و مرکزی ایران است. از تاریخ سکونت اولین مردم در این منطقه نشانه‌ای در دست نیست، ولی گویش اهالی آن احتمالاً با زمان قبل از اسلام ارتباط دارد. (اطلس جغرافیایی سحاب ۱۳۶۰: ۲۱)

گویش خوانساری یکی از لهجه‌های حد فاصل بین لهجه‌های شمالی و لهجه‌های جنوبی شاخه غربی زبان‌های ایرانی است (یارشاطر ۱۳۳۶: ۲۸). این گویش به لحاظ برخی واژه‌های خاص و تصریف افعال با فارسی تفاوت دارد، ولی بیشتر واژه‌های آن با فارسی یکسان است. گویش خوانساری، به رغم فاصله زیاد جغرافیایی، با گویش‌های مختلف (شمال، جنوب، شرق، غرب و ناحیه مرکزی) ایران زمین، به ویژه زردشتی، کردی، سمنانی، نایینی، گیلکی و مازندرانی اشتراک واژگانی دارد. از شمار گویشوران

خوانساری آماری در دست نیست. اگرچه خوانساری گویشی به نسبت اصیل‌تر از گویش‌های دیگر می‌نماید، احتمال می‌رود که کم‌کم رو به خاموشی گذارد. (اشرفی خوانساری ۱۳۸۳: مقدمه)

۲ روش تحقیق

مطالعه حاضر، در چارچوب نظریه‌های واچ‌شناسی واچ‌بنیاد (Phonemic Phonology)، کوششی مقدماتی برای کشف واقعیت‌های واجی گویش خوانساری است. تعاریفی که در حوزه واچ‌شناسی واچ‌بنیاد برای واچ ارائه شده است، همه واج را «کوچک‌ترین واحد بسیط زبانی» به عنوان واحد اساسی در توصیف نظام صوتی زبان معرفی کرده‌اند (حق‌شناس ۱۳۷۰: ۲۸۶). روند اجرای این تحقیق به ترتیب زیر بوده است:

۲-۱ گردآوری داده‌ها

داده‌های اولیه مبتنی بر فهرست واژگان اصلی سوادش (Swadesh List) بوده که علاوه بر آوردن معادل معنی‌های رایج (معنی اول، دوم و گاه سوم) هر واژه، بنا به ضرورت، داده‌های دیگری (واژه‌های ساده، ترکیبات، جمله‌های کوتاه و گفتار پیوسته) نیز بدان افزوده گردیده است. داده‌های زبانی، ابتدا از طریق پرسش‌نامه و ضبط تلفظ گویشور روی نوار صوتی و، در مراحل بعدی، با انجام مصاحبه فراهم آمد. از میان گویشوران، مرتضی اشرفی خوانساری، با تحصیلات دانشگاهی، دقت و جدیت خاصی در ارائه اطلاعات زبانی مبذول داشت.

۲-۲ پردازش داده‌ها (توصیف و تحلیل آواها با فرض درستی اطلاعات تهیه‌شده)

در مرحله نخست، آواها براساس آوانگاری‌های تهیه‌شده از تلفظ‌های گویشور استخراج و آنگاه فهرست آواهای گویش خوانساری تهیه شد. در مرحله دوم، آواها طبقه‌بندی و پس از آن جدول آوایی گویش (واکه‌ها و همخوان‌ها) تهیه و تنظیم گردید.

۲-۳ فهرست آواها

آواها به دو گروه همخوان و واکه تقسیم شده‌اند که، به ترتیب، در جدول‌های ۱ و ۲ آمده‌اند.

جدول ۱. همخوان‌های خوانساری

جایگاه تولید شیوه تولید	ج	ب و دندانی	دندانی	تثنی	تثنی کاهی	کاهی	زنگاهی	ماری	حلقومی	جکاهی
انسدادی	بی‌واک	p/p p ^h p̄ p̄	t/t t ^h t̄ t̄				k/k ^h	q/q q̄ q̄		?/? ₊
	واکدار	b/b b̄ b̄ b̄	d/d d̄ d̄	Ḍ			g/g	G		
سایشی	بی‌واک	f/f:		s/s _x s̄ s̄	š/š _x š̄ š̄			x/x: x _x	ħ	h/h h _x
	واکدار	v/v v̄ v̄ v̄		z/z̄	ž/ž̄				ʔ	ħ
انسدادی - سایشی	بی‌واک				č/č _x č̄ č̄					
	واکدار				ǰ/ǰ̄					
لرزشی (غللتان)	بی‌واک			r/						
	واکدار									
زنشی	بی‌واک									
	واکدار			ɾ						
کناری (روان)	بی‌واک									
	واکدار			l/l̄ Ḍ						
خیشومی	بی‌واک									
	واکدار	m/m	ŋ	n/			n			
نیم‌واکه (غلث)	بی‌واک									
	واکدار					y/ȳ				

جدول ۲. واکه‌های خوانساری

پیشین - گسترده		پسین - گرد	
بسته	i/i̇, i: i̇ i̇	u. u: ŭ ŭ/u	بسته
نیم‌بسته	e/e, e: ē ē	o. o: ō ō/o	نیم‌بسته
باز	æ/æ, æ: æ̃ æ̃	α. α: ā ā/α	باز

۳ نظام واجی گویش خوانساری

۳-۱ فهرست واج‌ها

در استخراج واج‌ها، ابتدا آواهای مشکوک در جدول آوایی تعیین شدند؛ سپس، با اجرای آزمون جانشین‌سازی و بررسی توزیع آوایی در الگوهای ساخت هجایی، واج‌های زیر به دست آمدند.

همخوان‌ها:

- [pα] «پا», [bα] «با» ⇒ /p/, /b/
 [to] «تو», [do] «دو» ⇒ /t/, /d/
 [derkeftæn] «افتادن», [dergeftæn] «شروع به بارش کردن» ⇒ /k/, /g/
 [qeyr] «بیگانه», [ʔeyr] «ابر» ⇒ /q/, /ʔ/
 [qerræ] «مغرور», [xerræ] «لجن» ⇒ /x/
 [fesil] «لبه پشت بام», [vesil] «وصول کردن» ⇒ /f/, /v/
 [særd] «سرد», [zærd] «زرد» ⇒ /s/, /z/
 [šir] «شیر», [žir] «زیر» ⇒ /š/, /ž/
 [ħolæ] «موجود نورس», [holæ] «خاله» ⇒ /ħ/, /h/
 [ʔæsb] «اسب», [čæsb] «چسب» ⇒ /ʔ/, /č/
 [čar] «چهار», [ʃar] «فریاد کردن» ⇒ /č/, /ʃ/
 [pir] «پیر», [pil] «پول» ⇒ /r/, /l/

[mey] «درخت مو»، [ney] «نیست» ⇒ /m/, /n/

[yɑ] «اینجا»، [rɑ] «راه» ⇒ /y/

واکه‌ها:

[?in] «این»، [?un] «آن» ⇒ /i/, /u/

[be] «به» (= انگلیسی to), [bi] «به» (= انگلیسی at) ⇒ /e/

[pæɪ] «پَر»، [pɑɪ] «پال» ⇒ /æ/, /ɑ/

[mon] «مَن»، [min] «میان» ⇒ /o/

۳-۲ توصیف و تحلیل واجی

با توجه به جفت‌های کمینه و واج‌های به دست آمده، در زیر، واج‌های همخوانی و واکه‌ای و گونه‌های آنها توصیف و تحلیل می‌گردد.

همخوان‌ها:

نظام همخوانی خوانساری از ۲۵ همخوان تشکیل شده است:

/p/ : دولبی، انسدادی، بی‌واک، دهانی، سخت، برونسو، بریده.

— ساخت هجایی:

cv : [pɑ] «پا»

cvc : [pič] «پوک»، [qopčɪ] «نوعی نان خانگی»

cvcc : [čɛpp] «چپ»، [pæn] «پنج»

— واج‌گونه‌ها: (با توزیع تکمیلی)

[p^h] دمیده : [pič] → /pič/

[čɛp̞ɸunu] «چوپان» → /čɛppunu/

[p̞] گرد شده : [čɛppunu]

[p̞] بی‌انجام : [čɛppunu]

[p̞] بی‌آمادگی : [čɛppunu]

— تحلیل: توزیع این واج کامل و با بسامد بالاست. صورت مشدد [pp] توزیعی ناقص دارد و

فقط در پایان واژه یا بین دو واکه در مرز هجایی وجود دارد؛ با /p/ تقابل معنایی ندارد (به خلاف برخی واج های دیگر)؛ تولید آن ناقص و حاصل ترکیب گونه های [p] و [p̄] است.

/b/: دولبی، انسدادی، واکدار، دهانی، نرم، برونسو، بریده.

– ساخت هجایی:

cv : [bα] «با»

cvc : [bič] «اخم»، [xeb] «خوب»

cvcc : [qælb] «قلب»، [beyr] «تیز»، [ʔebd] «بنده»

– واج گونه ها: (با توزیع تکمیلی)

[b] واکرفته : [domb] «دُم» → /domb/

[b] : [zebun] «زبان» → /zebun/

[b] و [b̄] : [deb̄bæd] «بدعهدی» → /debbæd/

– تحلیل: این واج کامل ترین و پربسامدترین توزیع را دارد. همچنین تنها دارای یک گونه بی تقابل [d] نیز در بافت [ʔedi] = [ʔebi] (به معنی دیگر) است.

/t/: دندانی، انسدادی، بی واک، دهانی، سخت، برونسو، بریده.

– ساخت هجایی:

cv : [to] «تو»

cvc : [tor] «غلتیدن»، «ردیف»؛ [mæt] «کدر»

cvcc : [yešt] «زشت»، [tesk] «آستانه تغییر دما»، [tern] «تنور»

– واج گونه ها:

[t^h] : [pošt^h] «پشت» → /pošt/

[t] : [t^ho] «تو»، [t^hor] «ردیف» → /tor/

[t] و [t̄] : [et̄tuma] «می آمده» → /?ettuma/

– تحلیل: توزیع این واج نسبتاً کامل و نیز دارای آوای مشدد است. به لحاظ ترکیب، در محور همنشینی تشکیل خوشه دارای محدودیت تاریخی و زبانی (فاقد خوشه -st) است.

/d/: جفت واکدار /t/ است.

– ساخت هجایی:

cv : [dɔyæ] «دایه»

cvc : [dozzæ] «دزد»، [qæd] «قد»، [ʔæbdɔl] «محتاج»

cvcc : [domb] «دم»، [čond] «پهل»، [qædr] «قدر»

– واج‌گونه‌ها:

[Ḍ] لثوی شده بی‌آمدگی : [ʔenḌɔni] «قدری» → /ʔendani/

[d] : [vɔd] «باد» → /vad/

[d̄] و [ḍ] : [zedḍe] «مخالف» → /zedde/

– تحلیل: توزیع کامل، بسامد کمتر از جفت بی‌واک خود و تشکیل خوشه دارای محدودیت است.

/k/: نرم‌کامی، پسین، انسدادی، بی‌واک، دهانی، نادمیده (سخت).

– ساخت هجایی:

cv : [kɔ] «کجا»، [hoškæ] «کارگر خشکه»

cvc : [kæs] «شخص»، [jik] «خسیس»

cvcc : [keyš] «کفش»، [kærk] «مرغ»، [nišk] «عدس»، [šekl] «شکل»

– واج‌گونه‌ها:

[k^h] : [ʔešk^hæm] «شکم» → /ʔeškæm/

– تحلیل: توزیع کامل، بسامد خوب، تشکیل خوشه دارای محدودیت و تقابل با جفت واکدار [g] در بافت [-š] خنثی است:

[hoškæ] → [hošgæ]

/g/: جفت واکدار /k/ است.

– ساخت هجایی:

cv : [vɔsinge] «برای اینکه»، [bugulišk] «بوی پنبه سوخته»

cvc : [jigær] «کبد»، [yæg] «یک»، [gendom] «گندم»

cvcc : [gorm] «پس گردن»، [vælg] «برگ»، [gong] «راه آب»

– واج گونه ها:

[g] : [yæg] → /yæg/

– تحلیل: توزیع کامل، بسامد کمتر از جفت بی واک و تشکیل خوشه دارای محدودیت است.

/q/: ملازی، انسدادی، بی واک، دهانی (نرم).

– ساخت هجایی:

cv : [qefesæ] «فسه»، [belquni] «چوب کره گیری»

cvc : [qey] «استفراغ»، [žiq] «نخ تابیده»، «تسمه دوک»

cvcc : [qart] «لاف»، [šeyq] «شوق»، [biyæql] «بی عقل»

– واج گونه ها:

[G] واکدار : [yαGα be yαGα] «جابه جا» → /yaqa be yaqa/

[q] : [jilqond] «کثیف» → /jilqond/

[q̄] و [q̌] : [yeq̄æ] «یقه» → /yeqqæ/

– تحلیل: توزیع نسبتاً کامل، با [G] تقابل واکداری به طور کامل خنثی و با [X] در بافت های زیر تقابل انسدادی خنثی و [X] به صورت تنوع آزاد نمایان می شود:

«وقت» [væxt] → /væqt/

«رفص» [ræxs] → /ræqs/

«مشق» [mæx] → [mæqš] → /mæšq/

/?: چاکنایی، انسدادی، بی واک، دهانی (سخت).

– ساخت هجایی:

cv : [ʔomα] «ورم کردن»، [mαʔemeliyæ] «معامله»

cvc : [ʔeg] «اگر»

cvcc : ندارد، [-ʔend] «اند»

– واج گونه ها:

[ʔ₊] بسیار سخت : [ʔ₊un] «او» → [ʔun]

– تحلیل: توزیع ناقص و فقط در موضع آغازی هجا و بسامد بیشتر در آغاز واژه قبل از واکه است. تشکیل خوشه ندارد. در یک جفت شبه کمینه با [ʔ] تقابل پیدا می‌کند:
[ʔαsα] «عصا»، [ʔassæ] «آهسته»

/f/: لب و دندانی، سایشی، بی‌واک، دهانی (سخت).
– ساخت هجایی:

cv : [fesil] «لبه پشت بام»
cvc : [geftæn] «گرفتن»، [fəl] «فال»
cvcc : [fekr] «فکر»، [ʔeʃgəft] «گنجه»، [værf] «برف»

– واج‌گونه‌ها:

[f:] کشش کوتاه : [gef:tæn] → /geftæn/

– تحلیل: توزیع کامل، بسامد نسبتاً پایین و تشکیل خوشه همخوانی دارای محدودیت است.

/v/: لب و دندانی، سایشی، واکدار، دهانی (نرم).
– ساخت هجایی:

cv : [vα] «آنجا»، [vezi] «وضو»، [borvæ] «ابرو»
cvc : [veʃgi] «گرسنگی»، [tevæq] «طبق»، [čevlæ] «کج»، [ʔəlvun] «گرفتار»
cvcc : [homvæzn] «هم‌وزن»، [holvært] «تیرچه سقف»

– واج‌گونه‌ها:

[v̥] : [heyvun] «حیوان» → /heyvun/

[v̄] و [v̥] : [ʔev̄væɪ] «اول» → /ʔevvæɪ/

– تحلیل: توزیع در موضع پایانی هجا بسیار محدود، بسامد در آغاز هجا بالا، دارای آوای مشدد و محدودیت تشکیل خوشه است.

/s/: لثوی، سایشی، بی‌واک، دهانی (سخت).
– ساخت هجایی:

cv : [se] «سه»، [sireft] «سیرشدن»

cvc : «سیر» [sir] ، «خیس» [xis]

cvcc : «سوسک» [sisk] ، «فسخ» [fæxs] ، «برای» [vɔss]

– واج‌گونه‌ها:

/sir/ → [s_xir] : [s_x]

[s] و [s̄] : [voys̄sæn] «ایستادن» → /voyssæn/

– تحلیل: توزیع کامل، بسامد خوب، دارای آوای مشدد که در یک جفت شبه کمینه با [s]

تقابل پیدا می‌کند: «سوراخ هواکش» [nefes̄sæ] و «فسه» [qefesæ]. تشکیل خوشه دارای محدودیت است، به ویژه در ترکیب [-st] که ظاهراً تحولی تاریخی از فارسی باستان است.

/dust/ → [duss]

/z/: جفت واکدار /s/ است.

– ساخت هجایی:

cv : «دانستن» [zunaen]

cvc : «آهسته دویدن» [telvoz] ، «تنگی» [ziq]

cvcc : «زیر» [zeyr] ، «کرک» [porz] ، «مزد» [mozz] ، «اجازه» [ʔezn]

– واج‌گونه‌ها:

[z] : [vez] «نوعی درخت» → /vez/

– تحلیل: توزیع کامل، بسامد متوسط، تشکیل خوشه بیشتر با [r] و [n]، و دارای آوای مشدد است.

/ʃ/: لثوی - کامی، سایشی، بی‌واک، دهانی (سخت).

– ساخت هجایی:

cv : «شن» [ʃenæ]

cvc : «شب» [ʃey] ، «شستن» [ʃoštæn]

cvcc : «شرط» [ʃært] ، «رج» [ræʃn] ، «کفش» [keyʃ] ، «بالش» [bɔliʃm]

– واج‌گونه‌ها:

[ʃ] : [ʃoštæn] «شستن» → /ʃoštæn/

[š] و [š̌] : [veš̌šæ] «گرسنه» → /veššæ/

– تحلیل: توزیع در مواضع مختلف کامل است. بسامد متوسط، تشکیل خوشه دارای محدودیت و نیز دارای آوای مشدد است.

/ž/: جفت واکدار /š/ است.

– ساخت هجایی:

cv : [šekessežune] «شکست» (بیشتر به صورت تکرار در کلمات مرکب)

cvc : [žiq] «تسمهٔ دوک»، [baž] «همراه او»، [ʔæždaɖ] «اجداد»

cvec : [ženg] «زنگ‌زدگی»

– واج‌گونه‌ها:

[ž̌] : [xož̌] «خودش» → /xož̌/

– تحلیل: توزیع در موضع آخر خوشه احتمالاً ندارد، پایین‌ترین بسامد را دارد و در تشکیل خوشه دارای محدودیت زیاد است.

/x/: ملازی، سایشی، بی‌واک، دهانی (سخت).

– ساخت هجایی:

cv : [xerašnae] «خرایش»

cvc : [bix] «ریشه»، [xin] «خون»

cvec : [tælx] «تلخ»، [raext] «لباس»، [xond] «ولیمه»

– واج‌گونه‌ها:

[x:] ← [bix:ussæn] «زدن» → /bixussæn/

[x̌] ← [xursilæ] «خروس کوچک» → /xursilæ/

– تحلیل: توزیع کامل، بسامد خوب و تشکیل خوشه احتمالاً دارای محدودیت است.

/h/: حلقومی، سایشی، بی‌واک، پیوسته (سخت).

– ساخت هجایی:

cv : [hɒlae] «هر چیز نورس»

cvc : [heyli] «خر جوان»، [veliḥ] «سرگردان»، [qoḥ] «خودرأی»

cvcc : [hæss] «حیاط»، [hæfs] «زندان»، [bæhr] «عمق»

– واج‌گونه‌ها: این واج ظاهراً قرضی است و تشخیص گونه‌های آن دشوار است.

– تحلیل: /h/ با /h/ تقابل جایگاه تولید دارد و به لحاظ الگوی هجایی دارای ساختی کامل است. بسامد آن متوسط و تشکیل خوشه دارای محدودیت است.

/ʔ/: جفت واکدار /h/ است.

– ساخت هجایی:

cv : [ʔæqæb] «عقب»، [ʔæmmomæ] «عمامه»

cvc : [bæʔzi] «بعضی»

cvcc : [jæʔm] «جمع»، [ʔomr] «عمر»، [dæfʔ] «دفع»

– واج‌گونه‌ها: همانند جفت بی‌واک تشخیص داده نشدند.

– تحلیل: توزیع کامل، بسامد پایین و تشکیل خوشه همخوانی دارای محدودیت است.

/h/: چاکنایی، سایشی، بی‌واک، دهانی (سخت).

– ساخت هجایی:

cv : [hovɔr] «آوار»

cvc : [hiddæn] «دادن»، [hol] «سوراخ»

cvcc : [hoʃg] «خشک»، [hærz] «لق»

– واج‌گونه‌ها:

[h] واکدار : [mɔhi] «ماهی» → /mahi/

[h] : [horm] «حرارت» → /horm/

[h] : [hirt] «ریز» → /hirt/

– تحلیل: توزیع در پایان هجا در حد داده‌های موجود ندارد. بسامد خوب، تشکیل

خوشه در موضع پایانی احتمالاً واقع نمی‌شود و دارای محدودیت است.

/ʕ/: لثوی-کامی، مرکب (انسدادی-سایشی)، بی‌واک، دهانی (سخت).

– ساخت هجایی:

cv : [či] «چه»

cvc : «چاق» [čæq] ، «اخم» [bič]
cvcc : «گوشه» [čomb] ، «پارچ» [pærč] ، «ترشح» [čænd] ، «نقش» [næxč]
– واج‌گونه‌ها:

[č_x] : [č_x itær] «ثروت» → /čitær/
[č] و [č̣] : [veččiyæ] «بچه‌را» → /veččiyæ/
– تحلیل: توزیع کامل، بسامد خوب، تشکیل خوشه به عنوان عنصر اول احتمالاً ناممکن،
دارای آوای مشدد و با [j] تقابل واکداری در بافت زیر خنثی است:
/næqš/ → [næxč] → [næxʃ]

/j/ : جفت واکدار /č/ است.

– ساخت هجایی:

cv : «کبد» [jigær] ، «وجب» [ʔeʃæ]
cvc : «فریاد زدن» [jær] ، «گوجه فرنگی» [guguʃ ferengi]
cvcc : «نرم» [menʃ] ، «کمیاب» [jond]
– واج‌گونه‌ها:

[j̣] : [pænʃ] → /pænʃ/

– تحلیل: توزیع کامل، بسامد خوب و تشکیل خوشه به عنوان عنصر اول احتمالاً ناممکن
است.

/m/ : دولبی، خیشومی، واکدار (نرم).

– ساخت هجایی:

cv : «مو» [mi] ، «ما» [hɑmɑ]
cvc : «نام» [num] ، «میان» [min] ، «صندوق» [meʃri]
cvcc : «مُهر» [meyr] ، «بذر» [toxm] ، «گوشه» [čomb]
– واج‌گونه‌ها:

[] لب و دندانی : [ho var] «صاف» → /homvar/

[ṃ] : [ʔeškæm] «شکم» → /ʔeškæm/

– تحلیل: توزیع کامل، بسامد بالا، تشکیل خوشه تقریباً زیاد و با [] تقابل جایگاه کاملاً خنثی است.

/n/: لثوی، خیشومی، واکدار.

– ساخت هجایی:

cv : [næ] «نه»

cvc : [now] «تازه»، [xendæn] «خندیدن»، [valiqnæn] «مکیدن»

cvcc : [veʃænd] «باران»، [gend] «گره»، [nesm] «نصف»، [qeln] «قلیان»

– واج گونه‌ها:

[ŋ] نرمکامی : [zæŋg] «زنگ» → /zæŋg/

– تحلیل: توزیع کامل، احتمالاً در موضع پایانی خوشه همخوانی وقوع کم دارد و با [ŋ] تقابلی ندارد. بسامد این واج متوسط، تشکیل خوشه دارای محدودیت و بیشتر به صورت /-ng/ است.

/r/: لثوی، لرزشی / غلتان، واکدار، دهانی (نرم).

– ساخت هجایی:

cv : [ru] «روز»

cvc : [varun] «باران»، [čar] «چهار»، [raž] «راه او»

cvcc : [rass] «راست»، [værf] «برف»، [beyr] «برنده»

– واج گونه‌ها:

[ʀ] زنشی : [vaʀun] باران → /varun/

– تحلیل: توزیع کامل، بدون تقابل با [ʀ]، بسامد متوسط، تشکیل خوشه نسبتاً خوب، با [y] معمولاً به صورت [-yʀ] و با واج‌های دیگر بیشتر به عنوان عضو اول خوشه، و دارای آوای مشدد است.

/l/: لثوی، کناری، واکدار، دهانی (نرم).

– ساخت هجایی:

cv : [sellæ] «پارچه قرمز»

cvc : [solfæ] «سرفه»، [bɔləndæ] «پرنده»
cvcc : [lotf] «لطف»، [sælt] «سطل»، [čell] «دیوانه»، [dæxl] «دخل»

– واج‌گونه‌ها:

[l̥] و [l̥̥] : [čell̥æ] «چهلم» → /čellæ/

– تحلیل: توزیع کامل، بسامد متوسط، تشکیل خوشه معمولاً به عنوان عضو اول، و دارای آوای مشدد است.

/y/: کامی، غلتی، واکدار، دهانی (نرم).

– ساخت هجایی:

cv : [yɑ] «اینجا»
cvc : [yæg] «یک»، [qey] «استفراغ»، [veryow] «عجول»
cvcc : [yešt] «زشت»، [qeyr] «دیگری»، [beyš] «قشنگ»

– واج‌گونه‌ها:

[ȳ] : [pessiȳæ] «پسته» → /pessiyæ/

– تحلیل: توزیع کامل، بسامد بالا (معمولاً در موضع آغازی)، و در تشکیل خوشه بیشتر به عنوان عضو اول است.

واکه‌ها: (با نظام قرینه شش واکه‌ای)

/i/: پیشین، بسته، گسترده (کشیده).

– ساخت هجایی:

cv : [pessiyæ] «پسته»
cvc : [žir] «زیر»
cvcc : [hirt] «خرد»

– واج‌گونه‌ها:

[i:] کشش اضافی : [ti.ž] «تیز» → /tiž/

[i:] کشیده : [hi:rt] → /hirt/

[ĩ] خیمشومی شده : [ʔina] «اینها» → /ʔina/

[i] نیم واکرفته : [p^hič] «پوک» → /pič/

[i] کوتاه : [pessiɣæ] «پسته» → /pessiɣæ/

– تحلیل: در تشکیل هجای بلند احتمالاً ضعیف تر است. به لحاظ گونه ها تنوع کامل دارد.

/e/ : پیشین، نیم بسته، گسترده (کوتاه).

– ساخت هجایی:

cv : [se] «سه»

cvc : [šey] «شب»، [detke] «دختره»

cvcc : [merd] «مرد»، [deyr] «لبه»

– واج گونه ها:

[e.] : [ʔe.g] «اگر» → /ʔeg/

[e:] : [me:rd] → /merd/

[ẽ] : [ʔẽndi] «این قدر» → /ʔendi/

[ê] : [k^hês] «نگاه» → /kes/

– تحلیل: در تشکیل هجای بلند قوی تر از /i/ است و به لحاظ گونه ها همانند واکه های

دیگر است. در تشکیل هجای کوتاه بسامد پایین دارد.

/æ/ : پیشین، باز، گسترده (کوتاه).

– ساخت هجایی:

cv : [næ] «نه»

cvc : [sær] «سر»

cvcc : [vælg] «برگ»

– واج گونه ها:

[æ.] : [zæ.r] «زهر» → /zær/

[æ:] : [hæ:lg] «هلو» → /hælg/

[æ̃] خیشومی شده : [mæ̃ŋg] «گیج» → /mæng/

[æ̃] : [t^hæ̃r] «خیس» → /tær/

– تحلیل: در تشکیل هجای کوتاه نسبت به /e/ بسامد بالا دارد و دارای گونه‌های همانند واکه‌های دیگر است.

/α/: پسین، باز، گرد (کشیده).

– ساخت هجایی:

cv : [pα] «پا»

cvc : [sαl] «سال»

cvcc : [vass] «برای»

– واج‌گونه‌ها:

[a.] : «چار» [ča.r] → /čar/

[a:] : «ارزن» [ga:rs] → /gars/

[ā] خیشومی شده کوتاه : [jān] «جان» → /jan/

[ā̃] : «کجای تو» [kʰad] → /kad/

– تحلیل: بسامد α بیش از بقیه واکه‌هاست.

/o/: پسین، نیم‌بسته، گرد (کوتاه).

– ساخت هجایی:

cv : [vo] «و»

cvc : [gol] «گل»

cvcc : [tond] «تند»

– واج‌گونه‌ها:

[o.] : «پوست درخت خشکیده» [do.j] → /doj/

[ō:] خیشومی شده کشیده : [čō:nd] «نزدیک» → /čond/

[ō̃] : «واژگون» [kʰop] → /kop/

– تحلیل: معمولاً در هجای متوسط همراه نیم‌واکه [w] است که، با توجه به جفت‌های

کمینه زیر، شاید بتوان آن را به عنوان واکه مرکب [ow] به شمار آورد:

[dori] «ریاکار»، [dowri] «بشقاب بزرگ»

[tol] «تغاله»، [towl] «تاول»
 [gor] «نوک»، [gowr] «مغز بادام تلخ»

/u/: پسین، بسته، گرد (کشیده).

– ساخت هجایی:

cv : [ku] «کوه»

cvc : [pun] «وظیفه»

cvcc : [puss] «پوست»

– واج گونه ها:

[u.] : [zu.l] «علوفه» → /zul/

[u:] : [qu:rt] «بلع» → /qurt/

[ū] : [šūn] «شانه» → /šun/

[û] : [p^hut] «پیت» → /put/

– تحلیل: ظاهراً بسامد کمتری نسبت به بقیه واکه ها دارد.

جدول ۳. واج های همخوانی

جایگاه تولید شیوه تولید	دندانی	دندانی	تثنی	تثنی-کامی	کامی	نرم کامی	ملاری	حلقومی	چاکدایی
انسدادی	p b		t d			k g	q		?
سایشی		f v		s z	š ž		x	ħ ʔ	h
انسدادی - سایشی					č ʃ				
لرزشی (غلطان)			r						
کناری (روان)			l						
خیشومی	m			n					
نیم واکه (غلط)					y				

جدول ۴. واچ‌های واکه‌ای



۴ ساختمان هجایی

الگوهای هجایی گویش خوانساری عبارت‌اند از: کوتاه cv، متوسط cvc، بلند cvcc.

cv : /vα/ «آنجا»

cvc : /vαd/ «باد»

cvcc : /zærd/ «زرد»

الگوی غالب در این گویش براساس داده‌های گردآوری شده cvc است، هم به لحاظ بسامد و توزیع و هم به لحاظ آنکه، در برخی موارد، تولید آوای مشدد ناشی از فشار ساختی این الگو می‌نماید:

cvccv : /qerræ/ «مغرور»

– آرایش همخوانی بین دو واکه مشتمل است بر:

vcv : /berα/ «برادر»

vccv : /pexčæ/ «مگس»

vcccv : /peyšta/ «پنج تا»

– خوشه‌های همخوانی پایانی در واژه‌ها تنوع زیاد دارد، برای نمونه:

$$\left\{ \begin{matrix} \check{s} \\ r \\ s \\ x \\ \check{\eta} \end{matrix} \right\} m, - \left\{ \begin{matrix} \check{s} \\ x \\ l \\ r \end{matrix} \right\} f, - \left\{ \begin{matrix} r \\ s \\ x \\ f \\ m \end{matrix} \right\} t, - \left\{ \begin{matrix} r \\ s \\ x \\ f \\ m \end{matrix} \right\} s, - \left\{ \begin{matrix} m \\ y \\ d \\ k \\ h \end{matrix} \right\} r, - \left\{ \begin{matrix} \check{s} \\ s \\ r \\ y \\ l \end{matrix} \right\} k, - \left\{ \begin{matrix} l \\ k \\ x \\ y \end{matrix} \right\} l, - \left\{ \begin{matrix} r \\ z \\ y \\ q \end{matrix} \right\} z, - \left\{ \begin{matrix} \check{s} \\ s \\ n \\ l \end{matrix} \right\} g, - \left\{ \begin{matrix} \check{s} \\ z \\ l \\ r \end{matrix} \right\} n, - \left\{ \begin{matrix} n \\ r \\ l \end{matrix} \right\} d,$$

$$- \left\{ \begin{matrix} n \\ x \\ r \end{matrix} \right\} \check{j}, - \left\{ \begin{matrix} z \\ y \\ q \end{matrix} \right\} q, - \left\{ \begin{matrix} m \\ l \end{matrix} \right\} b, - \left\{ \begin{matrix} r \\ x \end{matrix} \right\} \check{c}, - \left\{ \begin{matrix} r \\ t \end{matrix} \right\} f, - lx, - f \check{\eta}, - pp, \dots$$

- همخوان‌های آغازی: همه همخوان‌های گویش.
- همخوان‌های پایانی: همه همخوان‌ها، احتمالاً بجز /ʔ/، /ʔ/، /ʔ/ (در واژه /dæfʔ/ «دفع» نیز همچون «شمع» /ʃæʔm/ می‌بایست قلب شود)، /h/ (شاید به داده‌های بیشتری نیاز است) و /v/ (موردی از خوشه همخوانی دیده نشد).
- واکه‌های آغازی: همه واکه‌ها با بسامد متفاوت (البته بعد از همزه خفیف پس از سکوت).
- واکه‌های میانی: همه واکه‌ها (/u/ با بسامد کمتر).
- واکه‌های پایانی: همه واکه‌ها، با این تفاوت که /o/ با بسامد کمتر ظاهر می‌شود (بیشتر به صورت [ow] مانند [ʃenow]).
- ترتیب بسامدی واکه‌ها در آغاز واژه بعد از انسداد چاکنایی خفیف [ʔ] بدین قرار است: /o/، /u/، /i/، /æ/، /e/، /ɑ/.

۵ فرایندهای آوایی

محدودیت و گاه نبودن محدودیت تولید در توالی همنشینی آواها سبب انجام فرایندهای تغییر زیر می‌شود.

همگونی همخوانی (assimilation):

- کامل پیشرو:

/t/ → [s] / [s] - # ⇒ [rɑss]

- کامل پسرو: (در سطح واژه - واجی)

/d/ → [z] / - + [z] ⇒ [næzzenende] «نمی‌زنند»

ناهمگونی همخوانی (dissimilation):

- ناقص پیشرو:

/b/ → [b] / - [b] ⇒ [debbaed] «بدعه‌دی»

- ناقص پسرو:

/k/ → [g] / [ʃ] - # ⇒ [hošk] → [hošg] «خشک»

هماهنگی واکه‌ای (vowel harmony):

– ناقص پسرو:

/æ/ → [e] / -li ⇒ [?evvæɫ] «اول» → [?evvelin] «اولین»

حذف (deletion):

– حذف یک هجا (apocope):

[čæn] → ø / - # ⇒ [vačæn] → [vačæ] → [vɑ] «آنجا»

– حذف واکه پایانی:

[u] → ø / - # ⇒ [čunu] → [čun] «چون»

افزایش (epenthesis):

آواهای مشدد در این گویش، احتمالاً در برخی موارد، حاصل فرایند افزایش آوایی در سطح واژ-واجی‌اند.

قلب (metathesis):

[mʔ] → [ʔm] / - # ⇒ [jæmʔ] → [jæʔm] «جمع»

* در مقایسه با فارسی استاندارد موارد زیر شایان توجه است:

– جابه‌جایی واکه‌های /æ/ و /e/:

خوانساری فارسی

[xænde] → [xendæ] «خنده»

[dæste] → [dessæ] «دسته»

– به خلاف فارسی، در گویش خوانساری همنشینی [ʒi] بیشتر است (ثمره ۱۳۶۴: ۱۷۴):

«زیر» /ʒir/، «زیرپوشش قراردادن» /ʒirlənæn/، «نخ تابیده» /ʒiq/

– به خلاف فارسی، خوشه همخوانی مرکب از دو عضو یکسان در این گویش وجود

دارد: «چپ» [čæpp]، «برای» [vɑss]، «بسیار» [væss]

و به خصوص خوشه [-st]، چنان‌که پیشتر گفته شد، در این گویش به [-ss] مبدل می‌شود:

«دوست» [duss]، «دست» [dæss]، «درست» [doross]

۶ تحلیل واجی (نتیجه گیری)

۶-۱ فهرست واج های خوانساری (استخراج شده از طریق جفت کمینه، با توجه به الگوی ساخت هجایی و توزیع واجی):

– همخوان ها، شامل ۲۵ همخوان:

p, b, t, d, k, g, q, ʔ, f, v, s, z, ʃ, ʒ, x, ʈ, ʕ, h, č, ʝ, r, l, m, n, y

– واکه ها، شامل ۶ واکه:

i, e, æ, α, o, u

۶-۲ فهرست واج گونه های خوانساری (استخراج شده بر اساس قواعد واجی):

۶-۲-۱ گونه های تکمیلی همخوانی:

– لب و دندانی (همگونی همخوانی ناقص پسرو) $[m] \rightarrow [+labodnt] / - \left\{ \begin{matrix} v \\ f \end{matrix} \right\}$

– لثوی شده (همگونی همخوانی ناقص پیشرو) $c \rightarrow [+alv] / \left[\begin{matrix} +alv \\ +vd \end{matrix} \right] -$

– نرمکامی (همگونی همخوانی ناقص پسرو) $[n] \rightarrow [+vlr] / - \left\{ k \right\}$

– زنشی (افزایش) $[r] \rightarrow [+tap] / \left[\begin{matrix} -frnt & g \\ -hi & \end{matrix} \right] - \left[\begin{matrix} -frnt \\ -unrnd & \end{matrix} \right]$

– واکدار (همگونی همخوان واکه ای) $c \rightarrow [+vd] / v - v$

– واکرفته (حذف پایانی) $c \rightarrow [-vd] / - \#$

– دمیده (افزایش آغازی) $c \rightarrow [+asp] / \# -$

– کشش کوتاه (افزایش) $\left[\begin{matrix} f \\ x \end{matrix} \right] \rightarrow [+lngt] / - \left[\begin{matrix} +stp \\ \# \end{matrix} \right]$

– گرد شده (همگونی همخوان واکه ای ناقص پسرو) $c \rightarrow [+rnd] / - \left[\begin{matrix} +bk \\ -low \end{matrix} \right]$

– سخت (افزایش) $\left[\begin{matrix} s \\ h \\ \checkmark \end{matrix} \right] \rightarrow [+tns] / - \left[\begin{matrix} i \\ \# \end{matrix} \right]$

– سخت تر (افزایش) $[?] \rightarrow [+tns] / \# [+strs]$

– بی انجام (حذف) $[c] \rightarrow [-vls] / - [c]$

– بی آمادگی (حذف) $[c] \rightarrow [-clsv] / [c] -$

A blank coordinate plane with a horizontal x-axis and a vertical y-axis intersecting at the origin. The axes are represented by thin black lines.

A blank coordinate plane with a horizontal x-axis and a vertical y-axis intersecting at the origin. The axes are represented by thin black lines.

جدول ۶. واج گونه های واکه ای

کوتاه	نیمه واکرفته	خیشومی شده	کشیده	کشش اضافی	واج
i	ĩ	ĩ	i:	i.	i
	ẽ	ẽ	e:	e.	e
	æ̃	æ̃	æ:	æ.	æ
a	ã	ã	ɑ:	ɑ.	ɑ
	õ	õ	o:	o.	o
	ũ	ũ	u:	u.	u

۶-۲-۲ گونه های تکمیلی واکه ای:

- کشش اضافی (هماهنگی / افزایش) $v \rightarrow [+lngt] / _ [+vd] \#$
- کشیده (هماهنگی / افزایش) $v \rightarrow [+long] / _ cc \#$
- خیشومی شده (هماهنگی واکه - همخوانی) $v \rightarrow [+nas] * / _ [+nas]$
- نیمه واکرفته (هماهنگی واکه - همخوانی) $v \rightarrow [-vd] / [+asp] _$

بررسی حاضر، به طور کلی، چنین می نماید که:

۱. به لحاظ توزیع، واج های $y, l, r, n, m, j, \text{ç}, \text{ʔ}, \text{h}, x, \text{š}, z, s, f, g, k, d, p$ همه توزیع کامل دارند. b کامل ترین واج، و واج های h و q, t دارای توزیع نسبتاً کامل اند. واج h با h جفت کمینه دارد. $ʔ$ دارای توزیع ناقص است و فقط در موضع آغازی هجا وقوع دارد. واج v در موضع پایانی هجا توزیع بسیار محدود دارد. $ž$ در موضع آخر خوشه وقوعی ندارد. n در پایان خوشه وقوع نسبی دارد.

۲. به لحاظ بسامد، p, v, m بسامد بالا دارند. b پربسامدترین و $ž$ کم بسامدترین واج در خوانساری است. $t, k, s, x, h, \text{ç}, j$ بسامد نسبتاً بالایی دارند. d و g نسبت به جفت بیواک خود بسامد کمتری دارند. $ʔ$ و y بیشتر در موضع آغازی بسامد دارند. $z, \text{š}, \text{h}, n, r$ و l بسامد متوسط دارند. بسامد f نسبتاً پایین و بسامد $ʔ$ پایین است.

۳. به لحاظ داشتن صورت مشدد (بیشتر طی فرایند افزایش)، واج های $p, t, v, s, z, \text{ç}, \text{š}$ و l دارای صورت مشددند: p در پایان واژه و در مرز هجایی بین دو واکه، بدون

تقابل معنایی با واج اصلی، با تولید ناقص (در ترکیب p و p)؛ t، v، s، š، č، r و l در مرز هجایی میان دو واکه، و z در پایان واژه ss. در یک جفت شبه کمینه با واج اصلی تقابل پیدا می‌کند.

۴. به لحاظ تشکیل خوشه، t، d، k، g، f، v، s، š، h و ؟ دارای محدودیت‌اند. t فاقد خوشه st- است (dast → dass) و z با r بیشتر در موضع پایانی تشکیل خوشه می‌دهد. ž محدودیت زیاد دارد. x تا حدودی دارای محدودیت است. h در موضع پایانی محدودیت دارد. č و ĵ به عنوان عنصر اول خوشه محدودیت دارند و تشکیل خوشه نمی‌دهند. تشکیل خوشه m تقریباً بسیار بالاست. n دارای محدودیت و بیشتر به صورت nd- است. y به عنوان عنصر اول خوشه و معمولاً با r، z و š است. l اغلب عنصر اول خوشه است. ۵. برای r تشکیل خوشه با g، q، p، b و š در حد داده‌های موجود دیده نشده است.

منابع

- اشرفی خوانساری، مرتضی (۱۳۸۳). گویش خوانساری. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
اطلس جغرافیایی سحاب (۱۳۶۰). تهران.
ثمره، یدالله (۱۳۶۴). آواشناسی زبان فارسی؛ آواها و ساخت آوایی هجا. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
حق‌شناس، علی محمد (۱۳۷۰). «دستگاه‌های چندگانه مصوت در زبان فارسی». مقالات ادبی، زبان‌شناختی. تهران: نیلوفر.
هایمن، لاری ام. (۱۳۶۸). نظام آوایی زبان؛ نظریه و تحلیل. ترجمه یدالله ثمره. تهران: فرهنگ معاصر.
یارشاطر، احسان (۱۳۳۶). زبان‌ها و لهجه‌های ایرانی. تهران: دانشگاه تهران.

Sloat, C. et al. (1978). *Introduction to Phonology*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.

